

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

DOI 10.26565/2227-6521-2023-51-03

УДК 316.752-042.3:355.4(477-651.2:470-651.1)"2022/..."

ЦІННІСНІ ЗРУШЕННЯ У ПОВОЄННІЙ УКРАЇНІ: НАПРЯМКИ, ЧИННИКИ, СУБ'ЄКТИ

Бакіров Віль Савбанович – доктор соціологічних наук, професор, академік НАН України, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 61022, Харків, майдан Свободи, 4, e-mail: bakirov.vil@gmail.com, ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

Сокурянська Людмила Георгіївна – докторка соціологічних наук, професорка, в.о. завідувачки кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 61022, Харків, майдан Свободи, 6, e-mail: sokuryanska@karazin.ua, ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-4097-952X>

У статті розглядаються можливі чинники, напрямки та суб'єкти ціннісної динаміки в умовах повоєнного українського суспільства. Наголошується на необхідності збереження ціннісної єдності населення України, актуалізованої під час повномасштабної фази російсько-української війни. Визначаються такі чинники ціннісних зрушень, як нові форми соціальної нерівності, зумовлені появою в Україні нових соціальних груп (внутрішньо переміщені особи, біженці; військовослужбовці, які боронили Україну в лавах ЗСУ та тероборони; українці, які перебували на тимчасово окупованій території; колаборанти та ін.); поява нових вразливих груп населення (інваліди російсько-української війни; громадяни, які втратили своє житло; діти, чий батьки загинули під час війни та ін.); демографічна криза, фізичне, психологічне та соціальне здоров'я громадян, їхнє економічне становище; прояви корупційних дій з боку представників державної та місцевої влади тощо. Підкреслюється, що одним із головних суб'єктів ціннісних змін суспільної свідомості є українська молодь, аксіодискурс якої має досить виразну постматеріалістичну складову. Здійснюється порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій українського населення, в тому числі молодіжної когорти, до та під час повномасштабного вторгнення РФ в Україну. На основі результатів емпіричних досліджень вітчизняних соціологів доводиться, що всупереч деяким положенням теорії Р. Інглхарта, рівень постматеріалізму української молоді в умовах війни не тільки не знизився, а підвищився. Робиться висновок, що, незважаючи на це, у повоєнній Україні буде переважати ціннісний синдром «безпеки» (А. Ручка), тобто орієнтації на економічне та фізичне виживання.

Ключові слова: ціннісні зрушення, ціннісні синдроми, чинники, суб'єкти та напрямки ціннісних зрушень, матеріалізм/постматеріалізм, теорія Р. Інглхарта.

Для цитування: Бакіров В. С., Сокурянська Л. Г. Ціннісні зрушення у повоєнній Україні: напрямки, чинники, суб'єкти. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2023. Випуск 51. С. 29-37. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2023-51-03>

How to Cite: Bakirov, V., Sokurianska, L. (2023) 'Value Shifts in the Post-War Ukrainian Society: Directions, Factors, Subjects'. Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods (51) pp. 29-37. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2023-51-03>

Постановка проблеми та актуальність статті. Серед проблем, які постануть перед українським суспільством після Перемоги нашої країни над російськими загарбниками, чи не найважливішою буде проблема збереження тієї ціннісної єдності, якої досягли українці саме під час повномасштабного вторгнення РФ на українську територію. Наші дослідницькі питання полягають у тому, щоб спрогнозувати, наскільки усталеною може бути ця єдність; навколо яких цінностей будуть об'єднуватися українці; які чинники будуть зумовлювати подальші ціннісні зрушення у повоєнній Україні; в якому напрямку будуть відбуватися ці зрушення; хто буде їхніми головними суб'єктами.

Пошук відповідей на ці питання є надзвичайно важливим завданням вітчизняної соціології, оскільки це, в тому числі, сприятиме вирішенню таких актуалізованих війною суспільних проблем, як *нові форми соціальної нерівності*, зумовлені, зокрема, ставленням пересічних українців та, головню, можновладців до соціального та

правового статусу нових груп нашого суспільства. Йдеться про такі групи, як внутрішньо переміщені особи (ВПО); біженці за кордон, які повернуться на Батьківщину, та ті, хто навіть після Перемоги України залишиться за кордоном, маючи українське громадянство; українці, які протягом усієї війни перебували в місцях свого постійного проживання на підконтрольній Україні території; ті, хто був на тимчасово окупованій території; ті, хто зі зброєю в руках захищав свою країну, перебуваючи у лавах ЗСУ, тероборони; ті, хто здійснював активну волонтерську діяльність; ті, хто був ухилинтом; ті, хто перебував у районах, наближених до зони бойових дій, та ті, хто був у відносно безпечних регіонах України; латентні колаборанти, тобто ті, хто не демонстрував свою прихильність до «руського міру», але насправді був і залишився його прибічником, та активні колаборанти, ті, хто допомагав ворогу знищувати мирних українців і життєво важливі об'єкти інфраструктури, та ін.

Говорячи про нові форми соціальної нерівності, маємо, в тому числі, акцентувати увагу на можливій появі такої із них, як *освітня нерівність*, спровокована різним форматом навчання (офлайн/онлайн) сучасної української молоді, яка перебуває у прифронтових (де навчання є виключно дистанційним) та відносно безпечних регіонах нашої країни (де освітній процес здійснюється переважно в офлайн-режимі). Численні соціологічні дослідження, проведені в Україні як під час пандемії COVID-19, так і під час російсько-української війни, в тому числі її активної фази, засвідчили більш низький рівень якості дистанційної освіти у порівнянні з якістю освітніх послуг в умовах офлайн-навчання (див., напр.: [1-6]).

Перелічені вище форми соціальної нерівності, на нашу думку, можуть стати досить потужними чинниками ціннісних зрушень у повоєнній Україні.

Ще однією проблемою українського суспільства після його Перемоги над рашистами буде *поява нових, досить численних вразливих груп населення*, які потребуватимуть серйозної державної допомоги (інваліди російсько-української війни; громадяни, які втратили своє житло; діти, чиї батьки загинули під час війни (на фронті чи в результаті рашистських атак на цивільне населення); люди похилого віку, рідні яких загинули або, перебуваючи за кордоном, не допомагають своїм близьким, та ін.). У цьому контексті варто згадати *феномен розділених родин* (як у фізичному, так і у ціннісному сенсі), який також може стати загрозою ціннісній єдності українських громадян.

Звичайно, перед нашим суспільством постануть надзвичайно складні проблеми, пов'язані з *необхідністю відбудови зруйнованих росіянами міст, селищ та сіл, їхньої інфраструктури*; з *відновленням економіки країни*, в тому числі з необхідністю суттєвого зростання оборонної промисловості (адже навряд чи наш північний сусід у найближчому та більш віддаленому майбутньому позбавиться своїх загарбницьких імперських амбіцій). Це також потребуватиме ціннісної єдності українців, їхньої солідарної позиції у вирішенні цієї проблеми. Завадою на шляху відбудови України може стати *неповернення на Батьківщину певної частини біженців*, перш за все молодих людей, які наразі перебувають за кордоном, що, безперечно, позначиться на людському капіталі нашої країни.

Водночас можна прогнозувати, що значно більш виразними будуть старі проблеми українського суспільства: *демографічна криза*, зумовлена, зокрема, зазначеною вище причиною; *фізичне, психологічне та соціальне здоров'я громадян*, їхнє економічне становище; *прояви корупційних дій* з боку представників державної та місцевої влади; *інтелектуальна деградація суспільства*, актуалізована ще у 90-ті роки минулого століття завдяки так званому «відтоку мізків», а після повномасштабного вторгнення РФ в Україну зовнішньою міграцією молоді, яка змогла продовжити своє навчання у закордонних університетах/коледжах чи вступити до них.

Всі ці нові та старі проблеми українського суспільства, безперечно, впливатимуть на ціннісну свідомість українців у повоєнні часи.

Отже, онтологічний аспект проблемної ситуації, що зумовлює *актуальність* нашої публікації, полягає у можливому протиріччі між вірогідним (оскільки йдеться про повоєнну Україну) та бажаним станом ціннісної свідомості громадян нашої країни після її Перемоги над російськими агресорами. Що стосується гносеологічного аспекту проблемної ситуації, то він полягає у протиріччі між нашим знанням про можливі негативні соціокультурні, зокрема ціннісні, наслідки російсько-української війни та незнанням того, як подолати чи хоча б мінімізувати ці наслідки.

З огляду на зазначене вище, *метою* даної статті є визначення можливих зрушень у царині ціннісних преференцій населення повоєнної України, зокрема можливих напрямків, чинників та суб'єктів цих процесів, задля пошуку шляхів подолання/мінімізації ймовірного послаблення ціннісної єдності українців у контексті вирішення проблем відбудови нашої країни.

Аналіз наявних публікацій та досліджень з обраної проблематики. Здійснений нами огляд аксіологічної тематики у світовій та вітчизняній соціології, філософії, соціальній психології, культурології, соціальній антропології тощо засвідчив, що соціогуманітарне знання в його історичному та актуальному контекстах визначає ціннісну детермінацію людської діяльності, всієї системи соціальної взаємодії чи не найважливішою причиною соціальної організації, суспільної цілісності та згуртованості. Саме це, на нашу думку, пояснює невсучасний протягом багатьох десятиліть інтерес науковців до аналізу цінностей та ціннісних орієнтацій, їхньої трансформації, зумовлює нові і нові звернення дослідників до аксіологічної проблематики.

Важко та, мабуть, просто неможливо в межах однієї публікації згадати всіх представників тих чи інших галузей соціогуманітарного знання, які зробили свій внесок у дослідження ціннісної детермінації функціонування соціуму. Ми обмежимося лише коротким переліком персоналій філософії та соціології, зусиллями яких формувався аксіодискурс цих наук, зокрема здійснювався аналіз сутності та наслідків тих зрушень, які відбувалися у світі людських цінностей.

Західний філософський та соціологічний дискурс у його ретроспекції та актуальних контекстах представлений у напрацюваннях таких всесвітньо відомих дослідників, як Р. Лотце, Ф. Brentano, А. Мейнонг, К. Еренфельс, Р. Перрі, Е. Гуссерль, М. Шелер, М. Рокіч, Г. Клодт, Дж. Дьюї, К. Льюїс, А.Шюц, Н. Решер, П. Тілліх, М. Вебер, Е. Дюркгайм, У. Томас, Ф. Знанецький, Ф. Адлер, К. Клакхон, Т. Парсонс, Р. Інглхарт, Д. Пантич, Н. Генов, Е. Андерсен, Н. Смелзер, Т. Лукман, Л. Вітгенштейн та ін.

Аналіз ціннісної проблематики у творчості зазначених вище та багатьох інших персоналій філософської та соціологічної думки минулого та сучасності свідчить про їхнє глибоке проникнення в сутність змін, які відбувалися та відбуваються у ціннісній свідомості в її індивідуальному, локальному та глобальному вимірах. Зростаючий інтерес соціальних дослідників до «таємничого світу цінностей» (Г. Ріккерт), на наш погляд, є не тільки важливим чинником розвитку соціогуманітарних наук, але й актуальною суспільною потребою, що детермінується соціокультурною трансформацією, тими кардинальними змінами глобального та регіонального соціального простору, свідками яких ми є. Адже визначити, куди рухається суспільство – в напрямку прогресивного розвитку чи в напрямку деградації, можливо, спостерігаючи зрушення в його культурних, зокрема ціннісних, характеристиках.

Серед українських соціологів, теоретичні та емпіричні напрацювання яких представляють ціннісний дискурс вітчизняної соціологічної думки другої половини ХХ – перших десятиліть ХХІ сторіччя, маємо перш за все назвати Олену Якубу, Вілена Чорноволенка, Володимира Осовського, Анатолія Ручку, Віктора Танчера, Наталію Паніну, Євгена Головаху, Наталію Черниш, Ольгу Балакіреву, Наталію Костенко, Ольгу Куценко, Людмилу Скокову та ін. (див., напр.: [7-16]). Певний внесок у дослідження аксіологічної проблематики зробили автори цієї публікації (див., напр.: [17-21]).

Ціннісні преференції українців були у фокусі уваги численних емпіричних соціологічних досліджень, здійснених вітчизняними науковцями у часи незалежності нашої держави, в тому числі під час повномасштабної російсько-української війни. Серед них перш за все маємо назвати дослідження, проведені в рамках соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (див., напр.: [22;23]), «Світове дослідження цінностей (WVS)», до якого в середині 1990-х років приєдналася й Україна (див.: [24]), загальнонаціональні дослідження Соціологічної групи «Рейтинг» (див., напр.: [25;26]), Київського міжнародного інституту соціології (KMIC) (див., напр.: [27]) та ін. Результати деяких із цих досліджень складають емпіричну базу нашої статті.

Отже, ми маємо досить багатий матеріал для оцінки того стану ціннісної свідомості, з яким українське суспільство зустріло повномасштабну російську агресію, та як змінюється ціннісний дискурс українців безпосередньо в умовах війни. Проте в зазначених нами теоретичних та емпіричних розробках не прогноуються зміни, які, ймовірно, відбудуться в ціннісній свідомості українців у повоєнний час, що, зокрема, зумовлює *актуальність* даної публікації.

Виклад основного матеріалу. Реалізуючи мету нашої статті, перш за все зазначимо, що ціннісний вимір суспільства в цілому, окремої соціальної групи та, головню, особистості відповідає внутрішній логіці сучасного етапу розвитку соціологічної науки, зокрема гуманістичному напрямку у світовій та вітчизняній соціології. Пліуралізація підходів до вивчення ціннісної динаміки в соціумі дозволяє більш повно та глибоко проаналізувати різноманітні чинники та механізми цієї динаміки, її спрямованість та наслідки. В межах даної статті ми звертаємось до одного із підходів до аналізу глобальних ціннісних зрушень, а саме до теорії відомого американського соціолога Рональда Інглхарта про загальний тренд від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей, теорії, яку, на нашу думку, можна назвати соціологічною класикою. Саме цей підхід є теоретичною базою нашої статті.

На початку своїх дослідницьких пошуків Р. Інглхарт сформулював гіпотезу про те, що з мірою того, як суспільства проходять процеси економічного розвитку, індустріалізації та демократизації, відбувається трансформація матеріалістичних цінностей, тобто орієнтацій на економічне зростання, матеріальне благополуччя, боротьбу зі зростанням цін, забезпечення порядку в державі, боротьбу зі злочинністю тощо, а саме перехід до постматеріалістичних цінностей, до яких Р. Інглхарт відносив свободу слова, самореалізацію, якість життя, участь в управлінні соціальними процесами, гуманізацію міжособистісних відносин, приналежність до групи тощо, які поступово починають керувати поведінкою індивідів [28]. Ця гіпотеза знайшла підтвердження, завдяки емпіричним дослідженням, які американський дослідник започаткував ще наприкінці 60-х років минулого століття, здійснюючи їх спочатку у найбільш економічно розвинутих країнах світу, а пізніше і в деяких пострадянських країнах, зокрема в Україні. Його дослідження були проведені у більш ніж 40 країнах, які представляли 70% населення світу [29].

У контексті нашої дослідницької розвідки ми акцентували на трьох концептах Р. Інглхарта. По-перше, на його ідеї про те, що перехід від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей є не простою лінійною прогресією, а, скоріше, складною взаємодією соціально-економічних, культурних і поколінських факторів. При цьому ми фокусували особливу увагу на поколінських відмінностях ціннісної динаміки, зокрема на ціннісному дискурсі молоді. По-друге, на припущенні американського соціолога щодо послаблення постматеріалізму та повернення до матеріалістичних цінностей у тих чи інших екстремальних умовах, наприклад в умовах економічної кризи. З огляду на цю гіпотезу, ми намагалися з'ясувати, чи вплинула та як саме повномасштабна російсько-українська війна на ціннісні преференції молодих українців. Нарешті, по-третє, ми спиралися на думку Р. Інглхарта про те, що у суспільствах, які характеризуються недостатнім рівнем економічного розвитку, люди схильні надавати пріоритет таким цінностям, як економічна безпека та фізичне виживання, тобто задоволенню основних вітальних потреб. У таких суспільствах індивіди вважають матеріальні блага і накопичення багатства показником життєвого успіху та добробуту.

Аналіз даних, що складають емпіричну базу нашого дослідження, ми почнемо з результатів сьомої хвилі «Світового дослідження цінностей (WVS)», які довели, що перед повномасштабною війною українці залишалися переважно у зоні матеріалістичних цінностей. Так, серед дорослого населення України тільки 5% були постматеріалістами, майже половина опитаних (49%) належала до змішаного типу, 46% – до матеріалістів. Для порівняння: у Швеції матеріалістів було 2,7%, у Німеччині, Данії і Фінляндії їх було менше 10%. За сегментом постматеріалістів Україна перед війною була позаду всіх країн ЄС (крім Болгарії, де він складає усього 1,4) [24]. У цьому немає нічого неочікуваного, адже, за Р. Інглхартом, постматеріалізм притаманний перш за все найбільш економічно розвинутим країнам, до яких Україна, на жаль, поки що не належить.

Ціннісна свідомість українців є більш матеріалістичною, більш орієнтованою на виживання, ніж на самореалізацію. Це зрозуміло, оскільки вся дорадянська, радянська і пострадянська історія не давала можливості задовольняти базові, екзистенційні потреби, тому цінності старших поколінь і навіть певної частини молодих генерацій формувалися відповідним чином.

Це підтверджується і результатами соціологічного моніторингу, який здійснюється Інститутом соціології НАН України з 1992 року. Спираючись на них, А. Ручка показав, що в усіх трьох декадах української незалежності ієрархію ціннісних синдромів очолюють вітальні цінності (синдром «Безпека»). Протягом 30 років цей синдром (орієнтації на фізичну та економічну безпеку) є незмінно домінуючим. Водночас він акцентував на тому, що, незважаючи на досить складні економічні і політичні умови досліджуваного періоду, які не сприяли повноцінній самореалізації українців, спостерігається статистично значуще зростання їхніх орієнтацій на самореалізаційні та політико-громадянські цінності (синдром «Самореалізація» та синдром «Демократія») (див. табл. 1). На думку дослідника, це, з одного боку, свідчить про актуалізацію феномену індивідуалізації в українському суспільстві, а з іншого – про накопичення потенціалу його солідаризації та згуртованості, особливо в умовах екстремальних ситуацій [10, с.76]. Останнє, а саме припущення А. Ручки щодо ціннісної єдності українців, їхнього консолідованого демократизму в надзвичайних обставинах, отримало підтвердження в ході численних емпіричних досліджень, здійснених вітчизняними соціологами під час повномасштабної російсько-української війни.

Таблиця 1/ Table 1

Варіативність ціннісних синдромів населення України (подекадний розподіл в агрегованих середньозважених балах за 1991–2020 рр.) (наводиться за [10, с.76]) / **Variability of value syndromes of the population of Ukraine** (decade-by-decade distribution in aggregate weighted average scores for 1991-2020) (data obtained from [10, p.76])

Ціннісні синдроми	1991–2000 рр. (I декада)	2001–2010 рр. (II декада)	2011–2020 рр. (III декада)
«Безпека» (вітальні цінності)	4,81	4,77	4,69
«Соціальний комфорт» (просоціальні цінності)	4,10	3,79	3,87
«Самореалізація» (самореалізаційні цінності)	3,85	4,0	3,98
«Демократія» (демократичні політико-громадянські цінності)	3,04	3,50	3,72

Дані, представлені в таблиці 1, – це узагальнююча характеристика, так би мовити, середня температура по лікарні. Важливо підкреслити *гетерогенність* ціннісної свідомості українського суспільства. Домінуючі у головах людей цінності суттєво відрізнялися у різних вікових групах, у різних регіонах, у різних соціальних колах. Що стосується поколінських ціннісних відмінностей, то, як довели результати досліджень, здійснених, зокрема, за керівництва одного із авторів цієї статті, у ціннісному дискурсі української студентської молоді постматеріалістичні (або, як їх називав Р. Інглхарт у своїх більш

пізніх роботах, постмодерністські) цінності були представлені досить вагомо: більш ніж кожний п'ятий з опитаних (22%) сповідував ці цінності протягом майже всіх років другої та третьої декади української незалежності (див.: [20]). У цьому контексті маємо зазначити, що свого часу критики теорії Р. Інглхарта стверджували, що відмінності у ціннісних орієнтаціях старшої і молодшої когорти є лише результатом так званого ефекту життєвого циклу, а не міжпоколінських змін; що емпіричні дослідження засвідчують зростання матеріалізму молодших когорти з мірою їхнього дорослішання. Не погоджуючись зі своїми критиками, американський науковець наполягав на тому, що ціннісні зрушення, будучи результатом численних соціальних змін, перш за все зумовлені таким довготерміновим чинником, як заміна одного покоління іншим. При цьому він сформулював дві гіпотези: гіпотезу дефіциту (або ціннісної значущості того, чого не вистачає) та гіпотезу соціалізації (або соціалізаційного лагу). Згідно з першим припущенням, індивідуальні пріоритети відображають соціально-економічні особливості певного середовища. Згідно з другим, головні цінності особистості відображають умови, що превалюють протягом так званих формативних років («до дорослості»). На користь своєї теорії Р. Інглхарт наводить дані здійснених за його керівництва емпіричних досліджень, які засвідчили більш високий рівень освіченості постматеріалістів. З огляду на це, Р. Інглхарт доходить висновку, що надзвичайно важливим чинником розвитку постматеріалізму є «когнітивна мобілізація» суспільства, тобто суттєве підвищення освіченості населення, в тому числі та перш за все молодого покоління [28; 29]. Ми акцентуємо на цих положеннях інглхартівської концепції, оскільки будемо спиратися на них у своєму подальшому аналізі обраної проблеми, а саме в межах аналізу ціннісних преференцій молоді, бо вважаємо, що сучасна українська молодь може (і має) бути одним із головних суб'єктів зрушень системи цінностей у повоєнній Україні.

Продовжуючи свій аналіз ціннісної свідомості українців до початку повномасштабного вторгнення РФ на територію нашої країни, зазначимо, що вікові відмінності існували не тільки в межах дихотомії «матеріалізм-постматеріалізм», але й в інших вимірах. Одним із таких вимірів є актуальний саме для України ціннісний вибір на користь або західної цивілізації, або на користь умовно «антизахідної» цивілізації, уособленням якої в Україні виступала реінкарнація Російської імперії та Радянського Союзу у вигляді путінський РФ. Після подій 2014 року українське суспільство однозначно обрало прозахідний цивілізаційний вектор. Маркером цього було ставлення людей до європейської та євроатлантичної інтеграції. Так, за результатами дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» перед самим початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну (16-17 лютого 2022 року), вступ до ЄС підтримували 68% опитаних по масиву в цілому, вступ у НАТО – 62%. У цьому питанні також є вікові відмінності: чим молодші респонденти, тим більше вони підтримують прозахідний вектор. У віковій групі 18-34 роки підтримку вступу до ЄС висловили 73% опитаних, до НАТО – 66% [25].

Отже, ціннісна свідомість українців при всій її *гетерогенності* перед війною була переважно матеріалістичною і прозахідною. Вона, як засвідчували дослідження, достатньо повільно, але все ж таки рухалася у бік параметрів, необхідних для модернізації суспільства відповідно до європейських стандартів, до постматеріалістичних цінностей.

Російська агресія стала страшним випробуванням для нашої країни. Це величезна трагедія з масовими вбивствами мирного населення, руйнуванням цивільної інфраструктури, навчальних, медичних, культурних закладів, знищенням цілих населених пунктів, в тому числі стирання з обличчя землі цілих міст. Це мільйони людських трагедій, десятки тисяч загиблих, поранених і покалічених людей. Це масовий героїзм воїнів ЗСУ, територіальної оборони, волонтерів. Такого масштабу катаклізми не можуть не позначатися на світосприйнятті людей, їхньому психологічному самопочутті, їхніх цінностях. І вони наразі позначаються. Працюючи над цією статтею, ми, виходячи з теорії Р. Інглхарта, припустили, що в такій екстремальній ситуації, як війна, постматеріалізм українців, у тому числі молодих, має поступитися матеріалістичним цінностям. Щоб перевірити це припущення, ми звернулися до результатів дослідження «Вплив війни на молодь в Україні», здійсненого аналітичним центром Cedos і дослідницькою агенцією Info Sapiens наприкінці 2022 - початку 2023 року. В межах цього дослідження були опитані українці віком 14-34 роки, які проживали на території, контрольованій Україною (2064 респонденти), та ті, хто виїхав за її межі після 24 лютого 2022 року (405 осіб) (див. докладніше про це дослідження: [30]). Звернувшись до результатів цього дослідження, ми перш за все проаналізували місце постматеріалістичних цінностей в ієрархії цінностей української молоді.

Дані, представлені в таблиці 2, свідчать про досить високе місце в ієрархії цінностей української молоді таких постматеріалістичних цінностей, як свобода і незалежність у своїх рішеннях та вчинках (4-те рангове місце), а також можливість реалізувати свій талант і здібності, тобто цінності самореалізації (5-те рангове місце). Зважаючи на те, що сім'я та здоров'я, як правило, посідають перші позиції в рейтингу цінностей у всіх вікових, статевих тощо соціальних групах, то ці цінності (сім'я та здоров'я) ми можемо, так би мовити, «винести за дужки». Тоді зазначені вище цінності увійдуть у трійку найбільш значущих для української молоді цінностей. З огляду на це, ми припустили, що зростання їхньої значущості у 2022 році (у порівнянні з 2021 роком) певним чином суперечить положенню інглхартівської теорії щодо зниження рівня

постматеріалізації ціннісних орієнтацій особистості через таку екстремальну ситуацію, як економічна криза. Наразі українське суспільство переживає не тільки економічну кризу, а й війну. Можливо, у випадку війни «спрацьовує» сформульований Р. Інглхартом принцип «ціннісної значущості того, чого не вистачає».

Підкреслимо, що для української молоді, яка наразі перебуває за кордоном, найважливішими (якщо «винести за дужки» цінності сім'ї та здоров'я), стають такі постматеріалістичні цінності, як свобода та незалежність у своїх рішеннях та вчинках (60% опитаних) та користь, принесена своїй країні (57%). В цілому молоді українці, які після повномасштабного вторгнення росії в Україну проживають за кордоном, дещо рідше орієнтуються на такі матеріалістичні цінності, як багатство та кар'єра. Мабуть, це можна пояснити більш високим рівнем задоволення їхніх матеріальних потреб за кордоном (див. табл. 2).

Таблиця 2 / Table 2

Розподіл відповідей на запитання «Чого найбільше ви хотіли б досягти в житті?» (% від опитаних у 2021 та 2022 роках) [30] / Distribution of responses to the question 'What would you most like to achieve in life?' (% of respondents in 2021 and 2022) [30]

Чого найбільше ви хотіли б досягти в житті?	2021	2022	2022
	Молодь в Україні	Молодь за кордоном	
Сімейного щастя	63	71	69
Здоров'я	53	62	60
Зробити кар'єру	47	56	51
Бути вільним і незалежним у своїх рішеннях та вчинках	28	52	60
Багатства	32	41	32
Мати можливість реалізувати свій талант і здібності	31	49	49
Стати кваліфікованим спеціалістом(-кою)	14	42	34
Принести користь своїй країні	6	37	57
Влади	6	4	3
Слави	3	4	4

Отже, в умовах війни українська молодь вище оцінює значущість практично всіх цінностей, представлених у таблиці 2, крім цінностей влади та слави. Найбільше вражає зростання значущості такої цінності, як можливість приносити користь своїй країні: з 6% у 2021 році до 37% у 2022 році, тобто більш ніж у 6 разів.

Висновки. Підводячи підсумки нашого аналізу обраної проблеми, підкреслимо, що після закінчення війни і нашої Перемоги з'явиться критична маса людей, з іншими ціннісними уявленнями, які будуть по-іншому ставитися до себе, до інших людей, до влади, до чиновників і політиків. Вже зараз результати соціологічних досліджень засвідчують, що ціннісна свідомість українців є *набагато більш гомогенною, що зникає багато регіональних та інших відмінностей*. Це стосується перш за все цивілізаційного виміру ціннісної свідомості. Немає сумнівів, що у повоєнній Україні набуде нового розвитку ціннісна консолідація її населення навколо європейського вибору.

Можна припустити, що зменшиться значущість патерналістських цінностей та настроїв (випробування війною, досвід самостійного виживання – це дієві ліки проти патерналізму).

Звідси логічно припустити, що підвищиться вимогливість до владних еліт, значно зросте цінність участі в управлінні державою і громадою. Хотілося б, щоб досвід війни виховав категоричну нетерпимість до корупції, зловживань владою, нехтувань правами простих людей. Проте є загроза зменшення цінності толерантності як такої, зростання радикальної нетерпимості до політичного інакомислення, інших культурних, конфесійних, етнічних позицій та ідентичностей.

Є вірогідність того, що зросте (і зросте суттєво) той ціннісний синдром, який А. Ручка позначив як «демократія» (державна незалежність України, її демократичний розвиток, свобода слова, демократичний контроль за діями влади, громадсько-політична активність, свобода підприємництва, верховенство права).

На нашу думку, війна зруйнує багато родинних, дружніх, сусідських стосунків, розірве тканину повсякденного людського спілкування. Відбудеться і вже зараз відбувається депривація спілкування, людських стосунків, людських мереж; відчуватиметься необхідність їхнього поновлення, відбудови. Тому набуде більшої ваги ціннісний синдром «соціального комфорту» (інтеракційні, егалітарні, традиційні, релігійні цінності, покликані забезпечувати комфорт (у широкому розумінні цього поняття) у взаємовідносинах між людьми з приводу набуття можливостей для реалізації інтересів, прагнень, дотримання традицій, уникнення конфліктів, пошуку життєвих смислів тощо).

Але ми припускаємо, що безумовний пріоритет збережеться за ціннісним синдромом «безпеки». Якщо потреби у спілкуванні, у приналежності будуть актуалізовані, ще більшою мірою будуть актуалізовані фізіологічні потреби (аж до елементарних), потреби безпеки, стабільних умов життя. Не

варто очікувати, що з закінченням війни актуалізуються високі духовні потреби, потреби самовдосконалення. У свідомості більшості людей, незалежно від віку, регіонів, рівня заможності/незаможності будуть переважати матеріалістичні цінності. Таких людей буде набагато більше, ніж половина, їхня кількість значно збільшиться за рахунок «змішаного типу» та, ймовірно, «постматеріалістів». Найважливішим чинником цього є війна: чим довше вона триватиме, тим більша частина українського населення буде сповідувати матеріалістичні цінності.

Тривалість російсько-української війни стане на заваді, з одного боку, поверненню на Батьківщину значної частини молодих українців, які наразі перебувають за кордоном, а з іншого – самореалізації молоді, яка не покинула Україну після повномасштабного вторгнення РФ на нашу територію. Ця ситуація є надзвичайно загрозливою, бо, як ми зазначали вище, саме українська молодь має стати одним із головних суб'єктів ціннісних перетворень у повоєнній Україні.

Загарбницька нелюдська війна РФ проти України приносить не лише жахливі втрати людських життів, руйнування інфраструктури, економіки. Вона ставить під загрозу здобутки українського суспільства в модернізації ціннісної свідомості, культури, духовного життя, що може уповільнити модернізацію країни та її відновлення. З огляду на це, свої подальші дослідження вітчизняні соціологи мають спрямовувати на визначення та аналіз можливих негативних наслідків війни з метою розробки програм і технологій відповідної протидії впливу цих наслідків на життя українського суспільства, зокрема на його ціннісну єдність.

Список використаної літератури:

1. Sokurianska L., Bataeva E., Bakirov V. Ukrainian veterans in higher education: Military identity and educational practices. *Ideology and Politics Journal*. 2019. № 2(13). С. 16-33. URL: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85089354352&partnerID=40&md5=09163438b7b28263fdc32018f2796da6> (дата звернення: 18.09.2023)
2. Sokuryanskaya L. G., Golikov A. S. Online education as a temptation: unobvious challenges. *Youth in Central and Eastern Europe*. 2021. Vol. 8. No. 12. S. 4-13. DOI: <https://doi.org/10.24917/ycee.2021.12.4-131>.
3. Sokurianska L., Bataeva E., Golikov A. Social support for integration practices of Ukrainian veterans in higher education. *Український соціум*. 2021. № 2(77). С. 95-106. <https://doi.org/10.15407/socium2021.02.095>
4. Сокурянська Л. Г. Онлайн-освіта як соціальна та індивідуальна проблема. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна*. 2021. Вип. 15. С. 4-18.
5. Borysov R., Sokuryanskaya L. Edukacja w nadzwyczajnej sytuacji: szanse, ograniczenia, ryzyko. *Youth in Central and Eastern Europe*. 2023. № 10(16). С. 18-28.
6. Шкільна освіта в умовах війни: стан, можливості, обмеження: колективна монографія / Р. Борисов, О. Голіков, А. Крайнюков, А. Ніколаєвська, Л. Сокурянська / за ред. Л. Сокурянської. Харків: Управління освіти адміністрації Салтівського району Харківської міської ради, 2023. 168 с.
7. Осовський В. Л. Методологічні проблеми соціологічного дослідження цінностей професійної діяльності. *Філософська думка*. 1986. № 1. С. 48-56.
8. Паніна Н. В. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття і морально-психологічний стан за умов тотальної аномії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 1. С. 5-26.
9. Ручка А. О. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 р. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2014. С. 117-124.
10. Ручка А. Динаміка ціннісних пріоритетів населення України за останні три десятиліття (1991-2020 рр.). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2020. Вип. 7(20). С. 69-77.
11. Ручка А. Цінності та ціннісні зміни в новітній історії України. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності: колективна монографія*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2021. Вип. 8(22). С. 486-497.
12. Танчер В. Майдан як соціокультурний феномен і ціннісний конфлікт. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2015. № 4. С. 113-118.
13. Костенко Н. Ціннісні простори локального в соціологічній перспективі. *Соціальні виміри суспільства: збірник наукових праць*. Вип. 11(22). Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. С. 79-88.
14. Скокова Л. Цінності в оптиці культуральної соціології оцінювання. *Соціальні виміри суспільства: збірник наукових праць*. Вип. 11(22). Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. С. 89-102.
15. Черниш Н. Й., Борецька М. Ю. Аксиологічний простір ровесників незалежності України: соціологічні виміри. *Український соціум*. 2021. № 3(78). С. 34-53. DOI: <https://doi.org/10.15407/ukrsocium2021.03.034>
16. Балакірева О. М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві. *Український соціум*. 2002. № 1. С. 21-32.
17. Бакіров В. С. Історичні форми ціннісної свідомості. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2001. Вип. 12. С. 9-15; Вип. 13. С. 9-13.
18. Бакіров В. С., Ручка А. О. Соціологія цінностей сьогодні. *Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали IX Всеукр. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві», 2 лист. 2012 р., м. Київ / КНУ імені Тараса Шевченка; [під заг. ред. Судакова В. І., Куценко О. Д. та ін.]*. Київ: Логос, 2013. С. 5-17.
19. Бакіров В. С. Ціннісний вимір цивілізаційної трансформації суспільства. *Український соціологічний журнал*. 2016. № 1-2. С. 15-25.
20. Сокурянська Л. Г. «Модернізація» та «постмодернізація» ціннісних орієнтацій студентства як фактор модернізації суспільства. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць*. Вип. 18. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. С. 421-427.

21. Сокур'янська Л. Г., Свід О. Динаміка ціннісних орієнтацій українських студентів часів незалежності: назад до «матеріалізму»? *Український соціологічний журнал*. 2017. № 1-2 (17–18). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, САУ. С. 135-139.
22. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності: збірник наукових праць*. Вип. 8(22). Київ: Інститут соціології НАН України, 2021. 620 с.
23. *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023: колективна монографія* / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. чл.-кор. НАН України Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2023. 344 с.
24. Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano J., M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen (eds.). 2022. World Values Survey: Round Seven – Country-Pooled Datafile Version 4.0. Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WVSA Secretariat
25. Соціологічна група «Рейтинг». Загальнонаціональне опитування «Динаміка зовнішньополітичних орієнтацій» (6-17 лютого 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_vneshnepoliticheskikh_orientatsiy_16-17_fevralya_2022.html (дата звернення: 02.10.2023)
26. Соціологічна група «Рейтинг». Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17-18 серпня 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_s_nnost_17-18_serpnya_2022.html (дата звернення: 02.10.2023)
27. Київський міжнародний інститут соціології. Всеукраїнське дослідження «Міжетнічні упередження в Україні» (29 вересня-9 жовтня 2023). URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1364&page=1> (дата звернення: 13.11.2023)
28. Inglehart R. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton (NJ) : Princeton University Press, 1990. 484 p.
29. Inglehart R. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton (NJ): Princeton University Press, 1997. 440 p.
30. Волосевич І., Когут І., Жерьобкіна Т., Назаренко Ю. Вплив війни на молодь в Україні. Київ: Міністерство молоді і спорту України. 2023. 74 с.

Отримано 09.10.2023

Прийнято до друку 13.11.2023

VALUE SHIFTS IN THE POST-WAR UKRAINIAN SOCIETY: DIRECTIONS FACTORS, SUBJECTS

Bakirov Vil – Doctor of Sociological Science, Full Professor, Professor of the Department of Applied Sociology Sociology and Social Communication, School of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: bakirov.vil@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

Sokurianska Liudmyla – Doctor of Sociological Science, Full Professor, Acting Head of the Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: sokuryanska@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4097-952X>

The article focuses on possible factors, directions and subjects of value dynamics in the post-war Ukrainian society. It is emphasised that it is necessary to preserve the value cohesion of the Ukrainian population, which was actualised during the full-scale phase of the Russian-Ukrainian war. The factors of value shifts are identified, such as new forms of social inequality caused by the emergence of new social groups in Ukraine (internally displaced persons, refugees; military personnel who defended Ukraine in the Armed Forces and territorial defence; Ukrainians who were in the temporarily occupied territories; collaborators, etc.); the emergence of new vulnerable groups (disabled veterans of the Russian-Ukrainian war; citizens who lost their homes; children whose parents died during the war, etc.); the demographic crisis, physical, psychological and social health of citizens, their economic situation; corruption by representatives of state and local authorities, etc. It is emphasised that one of the main subjects of value changes in public consciousness is Ukrainian youth, whose axiological discourse has a rather distinct postmaterialist component. A comparative analysis of the value orientations of the Ukrainian population, including the youth cohort, before and during the full-scale invasion of Ukraine by Russia is carried out. Based on the results of empirical research by Ukrainian sociologists, it is proved that, in contrast to some statements of R. Inglehart's theory, the level of postmaterialism of Ukrainian youth in the war has not only not decreased, but has increased. The author concludes that, despite this, the value syndrome of 'security' (A. Ruchka), i.e., orientation towards economic and physical survival, will prevail in post-war Ukraine.

Keywords: value shifts, value syndromes, factors, subjects and directions of value shifts, materialism/postmaterialism, R. Inglehart's theory.

References:

1. Sokurianska, L., Bataeva, E. and Bakirov, V. (2019) 'Ukrainian veterans in higher education: Military identity and educational practices' *Ideology and Politics Journal* 2(13), pp. 16-33. Available at: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85089354352&partnerID=40&md5=09163438b7b28263fdc32018f2796da6> (accessed: 18 September 2023).
2. Sokuryanskaya, L. G. and Golikov, A. S. (2021) 'Online education as a temptation: unobvious challenges' *Youth in Central and Eastern Europe* 8(12), pp. 4-13 DOI: <https://doi.org/10.24917/ycee.2021.12.4-131>.
3. Sokurianska, L., Bataeva, E. and Golikov, A. (2021) 'Social support for integration practices of Ukrainian veterans in higher education' *Ukrainian Society* 2(77), pp. 95-106 DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2021.02.095> [in Ukrainian]
4. Sokurianska, L. H. (2021) 'Online education as a social and individual problem' *Bulletin of the Ivan Franko National University of Lviv. Sociological Series* 15, pp. 4-18 [in Ukrainian]
5. Borysov, R. and Sokuryanskaya, L. (2023) 'Edukacja w nadzwyczajnej sytuacji: szanse, ograniczenia, ryzyko' *Youth in*

Central and Eastern Europe 10(16), pp. 18-28 DOI: <https://doi.org/10.24917/ycee.10481>

6. Borysov, R., Holikov, O., Krainiukov, A., Nikolaievskaya, A. and Sokurianska, L. (eds.) (2023) School education in wartime: status, opportunities, limitations (in Ukrainian), Kharkiv: Department of Education of Saltivskiy District Administration of Kharkiv City Council [in Ukrainian]
7. Ossovskiy, V. L. (1986) 'Methodological problems of sociological research on values of professional activity', *Philosophical Thought*, 1, pp. 48-56 [in Ukrainian]
8. Panina, N. V. (2001) 'Youth of Ukraine: value structure, social well-being and moral-psychological state under total anomie', *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, pp. 5-26 [in Ukrainian]
9. Ruchka, A. (2014) 'Value metamorphosis in the mentality of Ukrainian citizens during the 2014 crisis' *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes*, pp. 117-124 [in Ukrainian]
10. Ruchka, A. (2020) 'Dynamics of value priorities of the Ukrainian population over the last three decades (1991–2020)' *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes* 7(20), pp. 69-77 [in Ukrainian]
11. Ruchka, A. (2021) 'Values and value changes in the modern history of Ukraine' *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes. 30 Years of Independence: Collective Monograph*, 8(22), pp. 486-497 [in Ukrainian].
12. Tancher, V. (2015) 'Maidan as a socio-cultural phenomenon and value conflict' *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, pp. 113-118 [in Ukrainian]
13. Kostenko, N. (2019) 'Value spaces of the local in a sociological perspective' *Social Dimensions of Society: Collection of Scientific Works* 11(22), pp. 79-88 [in Ukrainian]
14. Skokova, L. (2019) 'Values in the optics of the cultural sociology of evaluation' *Social Dimensions of Society: Collection of Scientific Works*, 11(22), pp. 89-102 [in Ukrainian]
15. Chernysh, N. Y. and Boretska, M. Yu. (2021) 'The axiological space of the peers of Ukrainian independence: sociological dimensions' *Ukrainian Society* 3(78), pp. 34-53. <https://doi.org/10.15407/ukrsocium2021.03.034> [in Ukrainian]
16. Balakiriyeva, O. M. (2002) 'Transformation of value orientations in Ukrainian society' *Ukrainian Society* 1, pp. 21-32 [in Ukrainian]
17. Bakirov, V. S. (2001) 'Historical forms of value consciousness' *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University* 12, pp. 9-15; 13, pp. 9-13 [in Ukrainian]
18. Bakirov, V. S. and Ruchka, A. O. (2013) 'Sociology of values today' *Problems of Development of Sociological Theory: Materials of the IX All-Ukrainian Scientific-Practical Conference, 2 Nov. 2012, Kyiv, Taras Shevchenko National University of Kyiv*, in Sudakov, V. I., Kutsenko, O. D. et al. (eds.) Kyiv: Logos, pp. 5-17 [in Ukrainian]
19. Bakirov, V. S. (2016) 'Value dimension of the civilizational transformation of society' *Ukrainian Sociological Journal*, 1-2, pp. 15-25 Available at: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/9544>
20. Sokurianska, L. H. (2012) 'Modernization and postmodernization of students' value orientations as a factor of social modernization' *Methodology, Theory and Practice of Sociological Analysis of Modern Society: Collection of Scientific Works*, 18, pp. 421-427 [in Ukrainian]
21. Sokurianska, L. H. and Svid, O. (2017) 'Dynamics of value orientations of Ukrainian students in the years of independence: back to materialism?' *Ukrainian Sociological Journal* 1-2 (17-18), pp. 135-139 Available at: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/11543> [in Ukrainian]
22. Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes. 30 Years of Independence: Collection of Scientific Works 2021, 8(22), Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine, 620 p. [in Ukrainian]
23. Holovakha, Ye. and Makeyev, S. (eds.) (2023) *Ukrainian Society in the Conditions of War. Year 2023: Collective Monograph* Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine, 344 p. [in Ukrainian].
24. Haerper, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano, J., Lagos, M., Norris, P., Ponarin, E. and Puranen, B. (eds.) (2022) *World Values Survey: Round Seven – Country-Pooled Datafile Version 4.0*, Madrid & Vienna: JD Systems Institute & WWSA Secretariat.
25. Rating Group Ukraine. Nationwide survey: Dynamics of foreign policy orientations (February 6-17, 2022). Available at: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_vneshnepoliticheskikh_orientatsiy_16-17_fevralya_2022.html (accessed: 2 October 2023) [in Ukrainian]
26. Rating Group Ukraine. Seventeenth Nationwide Survey: Identity. Patriotism. Values (August 17-18, 2022). Available at: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html (accessed: 2 October 2023) [in Ukrainian]
27. Kyiv International Institute of Sociology. All-Ukrainian Study 'Interethnic Prejudices in Ukraine' (September 29-October 9, 2023). Available at: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1364&page=1> (accessed: 13 November 2023) [in Ukrainian]
28. Inglehart, R. (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton (NJ): Princeton University Press.
29. Inglehart, R. (1997) *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton (NJ): Princeton University Press.
30. Volosevych, I., Kohut, I., Zherobkina, T. and Nazarenko, Yu. (2023) *The impact of war on youth in Ukraine*, Kyiv: Ministry of Youth and Sports of Ukraine, 74 p.

Received 09.10.2023

Accepted 13.11.2023